

اقدامات آموزشی، بهداشتی، اجتماعی و عمرانی باتمانقلیچ در مشهد بین سالهای ۱۳۴۴ تا ۱۳۴۶

حمزه کاووسی

دانشجوی دوره دکترای، تاریخ ایران اسلامی، واحد شبستر دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

منیره کاظمی راشد (نویسنده مسئول)

استادیار، تاریخ ایران اسلامی، واحد شبستر دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

kazemirashed@yahoo.com

سید حسین رئیس السادات

استادیار، تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه بیرجند

شهرزاد ساسانپور

استادیار، تاریخ ایران اسلامی، واحد شبستر دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

sh.sasanpur@gmail.com

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ (شاپا) ۲۰۰۸-۲۰۲۱ سال ۱۹ شماره ۷۲- صفحه ۲۱۷-۱۹۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۵

چکیده:

شهر مشهد در بین سالهای ۱۳۴۴ تا ۱۳۴۶ ش. و در دوره استانداری سپهد نادر باتمانقلیچ دستخوش تغییرات عمده‌ای گردید. مقاله حاضر حول این تحولات به این پرسش اساسی پاسخ می‌دهد که اقدامات عمرانی باتمانقلیچ چه نقشی در توسعه کالبدی مشهد داشته است. توسعه کالبدی شهر، فرایندی مداوم است که طی آن محدوده‌های فیزیکی شهر و فضاهای کالبدی آن در جهت‌های طولی و عرضی از حیث کمی و کیفی گسترش پیدا می‌کنند. گسترش فیزیکی شهرها و روستاها به سوی یکدیگر، سبب الحاق و ادغام روستاها در شهرها و در نتیجه توسعه کالبدی شهرها می‌شود. مؤلفه‌های گسترش مشهد عبارت‌اند از: ۱- چگونگی گسترش مؤسسات تمدنی جدید در شهر، ۲- ورود افکار و اندیشه‌های نو در رابطه با شهرسازی ۳- وجود حرم رضوی به منظور پذیرش مهاجر و زوار و متوطن شدن آن‌ها در مشهد. در این مقاله به توصیف و تحلیل مصداق‌های گسترش کالبدی شهر مشهد و مسائل پیرامون آن پرداخته شده و از این رو بر اساس ماهیت موضوع، این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای و اسنادی ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: شهر مشهد، سپهد نادر باتمانقلیچ، اقدامات آموزشی، بهداشتی، اجتماعی و عمرانی

مقدمه:

شهر مشهد در دروه استانداری باتمانقلیچ توسعه یافت در این دوره مراکز درمانی از قبیل بیمارستانها و درمانگاه‌های متعدد در مشهد تاسیس شد که علاوه بر ارائه خدمات درمانی و بهبود شرایط بهداشتی شهر، نقش مهمی در توسعه شهر نیز داشتند. بزرگترین و مجهزترین پایانه راه آهن ایران در همین دهه در مشهد ساخته شد. ایستگاهی که معماری آن پس از ۶۰ سال هنوز تلفیق جلوه‌های هنر معماری ایران و غرب را به بیننده عرضه میکند. واگذاری اراضی آستان قدس به مردم جهت ساخت وساز باعث توسعه شهر گردید. همچنین در این دوره برای رفع مشکل کمبود مسکن ساختمانهای ارزان قیمت در نقاط مختلف شهر مشهد احداث و به اقشار مختلف مردم واگذار گردید و بدین ترتیب محلات و کوی‌های جدید بوجود آمدند که نقش بسیار مهمی در گسترش و توسعه کالبدی شهر مشهد ایفاء نمودند.

گسترش کالبدی شهر، فرآیندی مداوم است که طی آن محدوده‌های فیزیکی شهر و فضاهای کالبدی آن مانند فضاهای مسکونی، تجاری، ارتباطی و ... در طول زمان در جهت‌های طولی و عرضی از حیثیت کمی و کیفی گسترش پیدا می‌کنند. گسترش هر شهر بصورت یک فرآیند دوگانه گسترش بیرونی و فیزیکی یا گسترش درونی و سازماندهی مجدد می باشد را می توان گسترش کالبدی نامید. گسترش فیزیکی شهرها و روستاها به سوی یکدیگر، سبب الحاق و ادغام روستاها در شهرها و در نتیجه توسعه کالبدی شهرها می‌شود.

شهرها همواره با تأثیرپذیری از عوامل گوناگون شکل می‌گیرند و گسترش می‌یابند. رشد و گسترش شهر در یک پهنه جغرافیایی، معلول شرایط و محیط خاص در آن مکان و در زمان خاصی است و یک مجموعه شرایط در پیدایش و پویایی آن مؤثرند که عبارت‌اند از:

۱- شاخص‌های محیط طبیعی: از جمله شاخص‌هایی هستند که در توسعه کالبدی شهرها نقش بارزی را ایفا می‌کنند. استقرار و توسعه فیزیکی شهرها در وهله اول به علت شرایط محیطی و جغرافیایی آنهاست. مکان و موقعیت طبیعی شهرها می‌تواند در پیدایش، گسترش و یا انقراض شهرها نقش مؤثری داشته باشد. در طول تاریخ، حیات شهرها همواره در ارتباط تنگاتنگ با محیط طبیعی شکل گرفته است.

۲- عوامل فرهنگی و اجتماعی: تأثیر این عوامل در شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری گسترده است. هر شهر و مجموعه شهری، متأثر از علایق و خصوصیات فرهنگی و اجتماعی است و تمام سبک‌های شهرسازی ریشه در عوامل فرهنگی و اجتماعی دارد.

۳- عوامل اقتصادی: اقتصاد یک شهر عاملی مؤثر برای توسعه شهر است. روند توسعه فیزیکی شهرها با رشد اقتصادی آن‌ها رابطه مستقیم دارد. به طور کلی فعالیت‌های اقتصادی موجب اشتغال، جذب جمعیت و گسترش شهرها می‌شود.

۴- تاسیس و تمرکز مراکز اداری، سیاسی، خدماتی، درمانی، رفاهی، آموزشی و فرهنگی، در شهرهای خاص از دلایل مهاجرت به این شهرها و به تبع آن، افزایش رشد جمعیت و گسترش کالبدی شهرها می‌شود (غروی، هوشیار و ضیافتی، ۱۳۹۸: ۴-۵). اهداف تحقیق می‌تواند این‌گونه باشد:

- ۱- رویکرد مدیریت باتمانقلیچ نسبت به توسعه و گسترش کالبدی مشهد.
- ۲- فرایند توسعه کالبدی در تصمیم‌گیری‌های مدیریت شهری در دوره باتمانقلیچ.
- ۳- شناخت عوامل گسترش و توسعه فیزیکی مشهد با توجه به نیازهای اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، همسو با اهداف کلان حاکمیت پهلوی.

پیشینه تحقیق:

۱- خاطرات پزشکی در مشهد اثر دکتر محمد شاهین‌فر چاپ ۱۳۸۲: این کتاب یکی از مهمترین پژوهش‌هایی است که در مورد تاریخ پزشکی شهر مشهد تالیف شده است. دکتر شاهین‌فر یکی از مشهورترین پزشکان شهر مشهد بود که بیمارستانی به همین نام در مشهد تاسیس کرد. وی در این کتاب به نقل خاطرات دوران خدمت خود می‌پردازد، اما به نقش مراکز درمانی در گسترش کمی شهر مشهد اشاره نکرده است. در تحقیق پیش رو قسمت‌هایی از این کتاب مورد بازخوانی قرار گرفت و در قسمت‌هایی با کمک داده‌های اسنادی و روزنامه‌ای کمبودهای آن جبران شده است.

۲- بررسی محلات شهر مشهد، پایان‌نامه کارشناسی اثر ابوالقاسم حافظ‌ناظمی چاپ ۱۳۵۵: وی در ابتدا به معرفی محلات قدیم مشهد مانند نوغان، عیدگاه، سرشور پرداخته و در ادامه به معرفی محلات جدید مشهد مانند: احمدآباد، سعدآباد و نحوه شکل‌گیری آن محلات اشاره کرده است.

اهمیت این پایان نامه از این جهت است که وی برای هر محله به ترتیب حدود دقیق محله ، تاریخ و پیدایش و توسعه محله، شکل بندی و شیوه خیابان کشی ، نوع مساکن و مصالح آن منطقه ، درآمد ساکنین ، وسایل رفت و آمد، جمعیت ، میزان تحصیلات، برخورداری از امکانات رفاهی از قبیل آسفالت، آب لوله کشی، برق، تلفن، حمام ، رادیو، تلویزیون، اتوموبیل ، وضع غذا ، بیماری ها، بیکاری ، مسجد، سینما ، پارک ، و مهاجرت از شهرهای دیگر، جابجایی از محلات قدیم به محلات جدید اشاره کرده است. از دیگر موارد مهمی که می تواند مورد استفاده قرار گیرد. اطلاعاتی که وی از از شهرکها و کوی ها جدید مانند: شهرک رضاشهر ، کوی راه آهن، و... ارائه داده است که چگونگی شکل گیری و حدود مناطق ، ساکنان آن و نقشه هر منطقه را بصورت مجزا ارائه کرده است. با همه اینکه این پایان نامه تا اندازه ای و بصورت گذرا به گسترش شهر مشهد اشاراتی دارند اما هیچکدام روند گسترش تاریخی شهر مشهد را ارائه نداده در تحقیق پیش رو قسمت هایی از این پایان نامه مورد بازخوانی قرار گرفت و در قسمت هایی با کمک داده های اسنادی و روزنامه ای کمبودهای آن جبران شده است.

۳- بیمارستان های مشهد، پایان نامه کارشناسی تاریخ دانشکده ادبیات مشهد اثر محمدرضاکیوانفر چاپ ۱۳۵۰: این اثر به تاریخچه تاسیس بیمارستان های شهر مشهد پرداخته و حاوی اطلاعات بسیار ارزشمندی از این مراکز و نقش آنها در گسترش کمی شهر می باشد. با توجه به اینکه مطالب ارائه شده در این اثر تنها از راه گفتگو بدست آمده و فاقد اطلاعات اسنادی می باشد و نیز تنها به ذکر یکی از عوامل گسترش مشهد که بهداشت باشد، پرداخته، باید با پژوهش های دیگر نواقص این پژوهش جبران شود.

۴- راهنمای خراسان اثر دکتر علی شریعتی ، چاپ ۱۳۶۳: وی توصیفی جالبی درباره مشهد انجام داده است که هنوز قابل استفاده می باشد. اگر چه عنوان کتاب راهنمای خراسان است اما عمده مطالب کتاب درباره مشهد و توصیف مشهد در دهه چهل شمسی است. این کتاب برای استفاده در نگارش موضوع مورد توجه ما بسیار مفید می باشد و از جهت کالبدشناسی مورد استفاده قرار گرفت.

نادر باتمانقلیچ فرزند ابوالقاسم در سال ۱۲۸۲ ش. در یک خانواده نظامی متولد شد (میرنیا ، وقایع خاور ایران ، ج ۲ ، ص ۳۰۴). وی قبل از کودتای ۱۲۹۹ ش. جهت تحصیل در علوم نظامی وارد مدرسه نظامی سابق شد. پس از تاسیس ارتش نوین در دوره رضا شاه جهت ادامه تحصیلات وارد دانشکده افسری شد و در سال ۱۳۰۵ ش. با درجه ستوان دومی فارغ التحصیل گردید. وی در در حدود چهار سال ونیم در جنگهای جنوب و غرب کشور و عملیات خلع سلاح عشایر حضور داشت. و سپس به عضویت هیئت نظارت سلاح ها درآمد و به عنوان مامور نظارت سلاحهای خریداری شده به اروپا مسافرت نمود وی چهار سال و نیم این مسئولیت را بر عهده داشت. سپس به ایران مراجعت نمود و به فرماندهی مرکزسوار منصوب شد. در آغاز جنگ جهانی دوم به ریاست ستاد لشکر ۲ رسید و در اواسط سال ۱۳۲۱ مدت ۲۴ ماه در اسارت انگلیسیها درآمد. وی در جریان لشگرکشی ارتش به آذربایجان به فرماندهی تیپ زرهی رسید سپس به معاونت لشکر تبریز منصوب شد. پس از آن به تهران آمد و به ریاست اداره موتور ارتش منصوب شد وی شش سال این مسئولیت را بر عهده داشت. سپس به ریاست تربیت بدنی کشور رسید (آستان قدس « نامه آستان قدس» ، شماره ۲-۳ ، بهمن ماه ۱۳۴۴ ، صص ۲۷۶-۲۷۷). وی در سال ۱۳۳۱ به ریاست دفتر نظامی و ژنرال آجودانی شاه منصوب شد (عاقلی، شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران ، ج ۱، ص ۲۴۹). باتمانقلیچ نقش مهمی در کودتا علیه مصدق داشت و با زاهدی همکاری نمود. وی در سال ۱۳۳۲ ش. در کابینه فضل الله زاهدی به ریاست ستاد ارتش رسید (میرنیا، وقایع خاور ایران، ج ۲، ص ۳۰۴).

در سال ۱۳۳۳ به سفارت ایران در پاکستان منصوب شد. در سال ۱۳۳۵ به سمت سفارت ایران در بغداد رسید. در سال ۱۳۳۶ ش. در کابینه دکتر منوچهر اقبال وزیر کشور شد (میرنیا، وقایع خاور ایران، ج ۲، ص ۳۰۴ ؛ آستان قدس « نامه آستان قدس» ، شماره ۲-۳ ، بهمن ماه ۱۳۴۴ ، صص ۲۷۶-۲۷۷). وی سرانجام در تاریخ ۶ مهر ۱۳۴۴ ش. به سمت استاندار خراسان و نیابت تولیت آستان قدس منصوب شد. وی تا خرداد ۱۳۴۶ ش. در این مناصب باقی بود (احتشام کاویانیان، شمس الشموس، صص ۳۶۵-۴۵۳ ؛ میرنیا، وقایع خاور ایران، ج ۲، ص ۳۰۴ ؛ جلالی، تقویم تاریخ خراسان از مشروطیت تا انقلاب اسلامی، ص ۲۰۳). آخرین سمت باتمانقلیچ استانداری خراسان

بود. گویا پس از استانداری خراسان که سن وی به ۶۴ سال رسیده بود بازنشسته شده و تنها مشاور نظامی رژیم پهلوی بوده است. با پیروزی انقلاب اسلامی، باتمان قلیچ دستگیر و روانه زندان شد، اما بدستور شخص امام خمینی آزاد شد و به آمریکا رفت. وی سرانجام در سال ۱۳۷۰ در آمریکا درگذشت (عاقلی، شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۱، ص ۲۵۰).

۲- اقدامات آموزشی

بررسی اقدامات آموزشی، در این قسمت، درواقع بررسی گسترش فضاهای آموزشی، دوره باتمانقلیچ است؛ زیرا این فضاها سبب گسترش کالبدی مشهد شدند. با تأسیس این مراکز و فراهم کردن آب و برق، سکونت در محلات جدید نهاده شده و تثبیت یک منطقه از نظر اسکان‌پذیری، امکان به-وجودآمدن محلات دیگر را نیز فراهم کرد و همین‌طور به تدریج شهر گسترش یافت.

۲-۱- افتتاح دانشکده دندانپزشکی

با همه اینکه حدود بیست سال از تأسیس دانشکده پزشکی مشهد میگذشت، اما هنوز در مشهد دانشکده دندان پزشکی راه اندازی نشده بود. در سال ۱۳۴۴ ش. با پذیرش ۲۸ دانشجو این دانشکده تأسیس شد (شاهین فر، خاطرات پزشکی در مشهد، ص ۴۲؛ دانشکده علوم پزشکی مشهد، دانشکده علوم پزشکی مشهد از آغاز تا امروز، ص ۸۷). و تا سال ۱۳۴۶ عملاً به جاهای مختلف نقل مکان کرد تا اینکه در سال ۱۳۴۶ در خیابان کوهسنگی استقرار یافت. از این خیابان کوهسنگی که تنها یک خیابان گردشگری به حساب می‌آمد دارای یک ظرفیت درمانی نیز شد. دانشکده و کلینیک جدید و مدرن آن توسط دکتر اسماعیل بیگی ریاست دانشگاه مشهد افتتاح گردید (روزنامه خراسان، سال نوزدهم، شماره ۵۳۰۴، ۱۳۴۶/۸/۸، ص ۲؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم، شماره مسلسل ۹۱۸۲، ۱۳۴۶/۸/۷، ص ۲). این کلینیک دارای ۲۰ یونیت بود و در یک سالن بزرگ در خیابان کوهسنگی قرار داشت کلیه تجهیزات کلینیک دندانپزشکی از طرف سازمان یونسکو به دانشگاه اهداء گردید. زمین سالن مذکور متعلق به موسی قائم مقامی بود که بصورت رایگان در اختیار دانشکده

دندانپزشکی قرار داد (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم، شماره مسلسل ۹۱۸۳ ، ۱۳۴۶/۸/۸ ، ص ۲. ؛ شاهین فر، خاطرات پزشکی در مشهد، ص ۴۲).

دانشجویان دندانپزشکی پس از پایان کلاس دروس نظری به کلینیک آمده و بیماران را معاینه و درمان می نمودند (دانشکده علوم پزشکی مشهد، دانشکده علوم پزشکی مشهد از آغاز تا امروز، ص ۸۷). چند سال بعد ساختمانی مختص دانشکده دندان پزشکی در پردیس دانشگاه و در حاشیه بلوار وکیل آباد ساخته شد و در سال ۱۳۵۳ دانشکده دندانپزشکی و کلینیک آن به محل جدید مقابل پارک ملت منتقل شد (شاهین فر، خاطرات پزشکی در مشهد، ص ۴۳).

ایجاد دانشکده دندان پزشکی در مشهد سبب شد که برای اولین بار یک مرکز درمانی دندان پزشکی نوین در شرق ایران افتتاح گردد و این خود برگسترش کالبدی مشهد بطور کل و توسعه و جمعیت پذیری خیابان کوهسنگی بطور ویژه تاثیر بسیار داشته است.

۲-۲- افتتاح سلف سرویس دانشگاه مشهد

در ۲۰ آبان ماه ۱۳۴۵ ش. مصادف با مبعث رسول اکرم طی مراسمی با حضور دکتر اسماعیل بیگی رئیس دانشگاه مشهد، روسای ادارت، استادان ، کارکنان دانشگاه، دانشجویان، معاریف شهرو روزنامه نگاران سالن غذا خوری ۵۰۰ نفری دانشجویان دانشگاه مشهد توسط تیمسار باتمانقلیچ استاندار خراسان افتتاح گردید. این سالن از محل وجوه اهدائی شرکت ملی نفت مطابق اصول بهداشتی احداث گردید. جمع کل مساحت این سالن و سایر متعلقات آن ۱۱۴۸ متر مربع بود. سالن غذا خوری آن در حدود ۴۸۰ متر مربع مساحت داشت. آشپزخانه و تجهیزات آن از مدرن ترین وسایل روز بود. ساختمان بنا و تاسیسات اساسی زیر نظر مهندس سید محمد شهرستانی بوسیله شرکت مقاطعه کاری مهندسی سویل احداث گردید. جمع کل مخارج ساختمان و تاسیسات و تجهیزات آن در حدود ۷ میلیون ریال گردید (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۰۲۶ ، ۱۳۴۵/۸/۲۳، ص ۳).

۲-۳- افتتاح ساختمان جدید اداره کل آموزش و پرورش

اداره کل آموزش و پرورش خراسان تا سال ۱۳۴۵ ش. در جاهای مختلف دایر بود تا اینکه در سال ۱۳۴۳ محمد شهرستانی برای ساختن یک اداره کل دستور داد قسمتی از حاشیه دبیرستان شاه رضا (شریعتی)، به این امر اختصاص یابد (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و یکم، شماره مسلسل ۸۹۰۰، یومیه عصر شماره ۲۳۸، ۱۳۴۴/۱۱/۴، ص ۲؛ روزنامه آزادی، سال سی و هشتم، شماره ۳۷۹۸، ۱۳۴۴/۱۱/۲، ص ۲). این ساختمان در ۱۳ بهمن ۱۳۴۵ طی مراسمی با حضور فرتاش معاون فنی خراسان و رئیس دفتر فنی استان، شهرستانی مدیرکل آموزش و پرورش، روسای ادارات، روزنامه نگاران، محترمین شهر و فرهنگیان توسط باتمانقلیچ استاندار خراسان افتتاح شد (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۰۹۱، ۱۳۴۵/۱۱/۱۶، ص ۲؛ روزنامه آزادی، سال سی و نهم، شماره ۳۸۴۸، ۱۳۴۵/۱۱/۱۷، ص ۱. روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و دوم، شماره مسلسل ۹۰۳۸، یومیه عصر شماره ۸۴۷، ۱۳۴۵/۱۱/۱۳، ص ۲). ساختمان مذکور در خیابان پهلوی و در کنار کتابخانه فرهنگ قرار داشت (روزنامه خراسان، سال هفدهم، شماره ۴۷۱۹، ۱۳۴۴/۸/۶، ص ۲. روزنامه آزادی، سال سی و هشتم، شماره ۳۷۹۸، ۱۳۴۴/۱۱/۲، ص ۲). و هزینه ساختمان آن ۶ میلیون ریال شد که از طرف سازمان برنامه پرداخت گردید (روزنامه خراسان، سال هفدهم، شماره ۴۷۱۹، ۱۳۴۴/۸/۶، ص ۲؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و یکم، شماره مسلسل ۸۷۸۸، یومیه عصر شماره ۲۰۱، ۱۳۴۴/۹/۱۶، ص ۲).

۳- اقدامات بهداشتی

یکی از ویژگی های یک جامعه سالم و مترقی، دارا بودن مراکز و امکانات بهداشتی مناسب است. در دوران حکومت پهلوی توجه زیادی به دایر کردن مراکز بهداشتی شد. تاسیس این مراکز در مشهد علاوه بر تامین نسبی امور بهداشتی شهر، سبب جمعیت پذیری شهر نیز می شد زیرا در آن روزگار بقیه شهرها از امکانات بهداشتی کمتری برخوردار بودند. به هرحال مردم برای حفظ سلامتی، استفاده از امکانات بهداشتی بالاتر و پیدا کردن شغل مناسب ترجیح میدادند که در مشهد سکنی گزینند و اینها از دلایل گسترش کالبدی مشهد بوده است.

۳-۱- افتتاح بیمارستان امدادی

نام فعلی این بیمارستان شهید کامیاب می باشد و یکی از مراکز درمانی و پژوهشی تخصصی دانشگاه علوم پزشکی مشهد در زمینه سوانح می باشد. نخستین کلنگ ساختمان بیمارستان امداد توسط جمعیت شیر و خورشید (هلال احمر) در آذر ۱۳۴۳ ش. طی مراسمی با حضور دکتر خطیبی مدیر عامل جمعیت مرکزی شیر و خورشید سرخ ایران و روسای ادارت در زمینی به مساحت ۲۵۰۰ متر مربع مجاور انبار پرورشگاه شیر و خورشید سرخ مشهد توسط امیر عزیزی استاندار و نیابت تولیت آستان قدس به زمین زده شد (روزنامه خراسان، سال پانزدهم، شماره ۴۳۸۴، ۱۳۴۳/۶/۸، ص ۲). این بیمارستان در سال ۱۳۴۵ تحت عنوان بیمارستان امداد و پانسیون پزشکان هلال احمر در زمان باتمان قلیچ افتتاح گردید (دانشکده علوم پزشکی مشهد، دانشکده علوم پزشکی مشهد از آغاز تا امروز، ص ۴۷). بیمارستان مذکور در آغاز یک طبقه دارای ۵۰ تختخواب و تجهیزات مدرن روز بود (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم، شماره مسلسل ۹۹۳۹، ۱۳۴۶/۶/۱۵، ص ۲). اما در دهه ۵۰ توسعه پیدا کرد و در قسمت غربی آن، ساختمانی سه طبقه و با زیربنای حدود ۴۰۰۰ مترمربع احداث گردید که در سال ۱۳۵۷ به بهره برداری رسید. نام این بیمارستان ابتدا بیمارستان ۵۰ تختخوابی شیر و خورشید بود. پس از فوت مدیر عامل جمعیت شیر و خورشید به نام بیمارستان امدادی تیمور سهامی نامیده شد. سرانجام پس از پیروزی انقلاب اسلامی به بیمارستان امدادی شهید کامیاب تغییر نام یافت. این بیمارستان در خیابان فدائیان اسلام قرار دارد و اکنون دارای ۳۰۰ تختخواب است.

۳-۲- افتتاح زایشگاه ۲۵ شهریور

در ۹ آبان ۱۳۴۴ ش. طی مراسمی با حضور سرلشگر فرخ نیا فرمانده لشگر، تیمسار سرلشگر اشکان فرمانده ژاندارمری دکتر زاهدی مدیرکل بهداری خراسان، روسای ادارات، روزنامه نگاران و گروهی از شخصیت‌های برجسته زایشگاه ۲۵ شهریور توسط باتمانقلیچ استاندار خراسان و نیابت تولیت افتتاح شد (روزنامه خراسان، سال هفدهم، شماره ۴۷۲۳، ۱۳۴۴/۸/۱۱، ص ۲)؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و یکم، شماره مسلسل ۸۷۶۰، ۱۳۴۴/۸/۱۰، ص ۴). زایشگاه ۲۵ شهریور در اسفند ماه همان سال تحت نظر دکتر جعفرنیا و دکتر منکوان رسماً شروع بکار نمود. این زایشگاه وابسته به

شهرداری بود و از مراجعین بی بضاعت بصورت رایگان پذیرایی می نمود و دارای ۳۰ تختخواب بود (روزنامه خراسان، سال هفدهم، شماره ۴۸۰۹، ۱۳۴۴/۱۲/۱، ص ۲؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و یکم، شماره مسلسل ۸۹۲۸، یومیه عصر شماره ۲۶۶، ۱۳۴۴/۱۲/۸، ص ۲). زایشگاه ۲۵ شهریور در خیابان جنت در یک ساختمان مسکونی قدیمی ۲ طبقه ۲۸۰۰ متری که ۱۰۰۰ متر زیربنا داشت تاسیس گردید (کیوانفر، «بیمارستانهای مشهد»، پایان نامه کارشناسی، ص ۷۹).

۳-۳- افتتاح بهداری راه آهن

در آبان سال ۱۳۴۴ ش. دکتر گروگان رئیس بهداری راه آهن خراسان، بهداری راه آهن را در محوطه ساختمانهای مسکونی کارکنان راه آهن در زمینی به مساحت ۷۰۰ متر مربع تاسیس نمود. این بهداری دارای یک بخش داخلی، ۱۰ اتاق و ۲۴ تختخواب بود و ۱۴ پرسنل داشت. کلیه هزینه های این مرکز درمانی توسط راه آهن دولتی ایران تامین می گردید. راه آهن خراسان قصد داشت این مرکز درمانی را به بیمارستان تبدیل کند مقدمات امر فراهم و تجهیزات مورد نیاز نیز تهیه گردید اما با فوت دکتر گروگان و همچنین تاسیس بیمه خدمات درمانی کارکنان دولت این طرح اجرایی نشد و مرکز درمانی مذکور بصورت درمانگاه به فعالیت خود ادامه داد (کیوانفر، «بیمارستانهای مشهد»، پایان نامه کارشناسی، صص ۸۰-۸۱؛ شاهین فر، خاطرات پزشکی در مشهد، ص ۱۰۳).

۴- اقدامات عمرانی

۴-۱- احداث راه مشهد-کلات

تا دوره استانداری باتمانقلیچ بدلیل عدم وجود راه مناسب عبور و مرور خودرواهالی پساکوه وکلات با مشکلات فراوانی روبرو بودند. پس از بازدید باتمانقلیچ وسایر مسئولان استان و مشاهده مشکلات موجود و همچنین تقاضای ساکنین این بخش با تلاش وی اعتباری به این امر اختصاص داده شد. این راه در ۳۰ مرداد ۱۳۴۵ ش. پس از ورود مسئولین به کلات توسط باتمانقلیچ استاندار خراسان افتتاح شد (روزنامه خراسان، سال هفدهم، شماره ۴۹۱۷، ۱۳۴۵/۴/۱۸، ص ۱۶؛ روزنامه آزادی، سال سی و نهم، شماره ۳۸۲۵، ۱۳۴۵/۵/۳۱، ص ۱؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و یکم، شماره

مسلسل ۹۰۶۷ ، یومیه عصر شماره ۱۵۳ ، ۱۳۴۵ / ۵ / ۳۱ ، ص ۲). آماده شدن این راه و ارتباط پساکوه و کلات سبب شد که منطقه خواجه ربیع در شمال مشهد گسترش چشمگیری یابد.

۲-۴- احداث پیاده رو وکیل آباد

یکی از اقدامات دروه استانداری باتمانقلیچ و به دستور وی صورت پذیرفت ادامه پیاده رو وسیع ده متری خیابان وکیل آباد از شروع میدان دوم خیابان فرح (احمد آباد) یا میدان فلسطین تا میدان پارک بود. این خیابان در گذشته جزو باغ ملک آباد بود که در نتیجه اقدامات استاندار خراسان اکنون در اختیار عابران قرار گرفته و با نصب چراغهای برق باعث زیبایی شهرگردید بعدها همین پیاده رو ده متری مسیر سواره رو برگشتی از میدان پارک شد (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۱۴۱ ، ۱۳۴۶/۱/۲۴ ، ص ۲).

۳-۴- احداث گاراژهای جدید

تا قبل از سال ۱۳۴۸ ش. حمل و نقل مسافر برون شهری در مشهد به صورت پراکنده و توسط مؤسسات شخصی صورت می گرفت. از خرداد ماه ۱۳۴۸ ش. عده ای از گردانندگان شرکت های مسافربری با تشخیص لزوم همکاری دسته جمعی، گردهم آمدند و با متمرکز نمودن امر مسافربری، (شرکت سهامی کاروان رضا) را تأسیس کردند. در آن زمان همه گاراژها از فلکه برق تا چهارراه کلانتری (چهارراه دانش)، در دو طرف خیابان قرار داشت. در زمان شهرداری شهرستانی (۴۳ تا ۴۶)، گاراژهای بزرگی در خیابان نخریسی احداث شد و شهرداری دستور داد امور مسافرت برون شهری به خیابان نخریسی منتقل گردد (برادران قاسمی ، تاریخچه شهرداری مشهد، ص ۱۸۲). در واقع یک نوع ترمینال سنتی در این منطقه شکل گرفت که بطور مستقیم در توسعه کالبدی مشهد نقش بسزائی داشت.

۴-۴- افتتاح فروشگاه بزرگ لشگر

در ۲۰ فروردین ۱۳۴۶ ش. فروشگاه بزرگ لشگر واقع در خیابان بهار توسط بدست محمد رضا پهلوی افتتاح گردید. ساختمان این فروشگاه طوری بنا گردید که قابلیت افزایش طبقات را تا ۱۲ طبقه را داشت. در قسمت پایین این فروشگاه انبارهایی وسیع و مجهز احداث گردید. در زیر پی های این ساختمان غلطکهای کار گذاشته شد که ساختمان را در موقع زلزله محافظت می کرد و

علاوه بر آن ساختمان قابلیت جایی به جای داشت. این ساختمان با تلاش تیمسار سرتیپ رزم آرا مدیر امور فروشگاههای ارتش کشور بوسیله مهندس فره مهر و زیر نظر سرهنگ پور دانش رئیس دایره امور ساختمانی ارتش احداث گردید. فروشگاه مذکور اجناس مختلف را با قیمتهای پایین در اختیار ارتشیان و سایر طبقات قرار می داد (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۱۴۱، ۱۳۴۶/۱/۲۴، ص ۲؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم، شماره مسلسل ۹۰۸۹، یومیه عصرشماره ۱۴، ۱۳۴۶/۱/۲۳، ص ۲؛ جلالی، تقویم تاریخ خراسان از مشروطیت تا انقلاب اسلامی، ص ۲۱۱). ایجاد این فروشگاه بزرگ در مشهد که در آن زمان در نوع خود بی مانند بود و بخصوص آنکه در کنار لشکر خراسان و خانه های سازمانی ارتشیان بود کمک بزرگی در تسهیل خرید برای اغلب شهروندان بود. بخصوص اینکه خرید از این فروشگاه برای همه آزاد بود و وسط شهر قرار داشت.

۴-۵- افتتاح پارک شهر (کوروش - میرزا کوچک خان)

در پشت حصار شهر در ناحیه جنوب شرقی مشهد کوره های آجرپزی وجود داشت، که با از بین رفتن حصار در واقع این کوره ها همجوار شهر شده بودند. کوره های مخروطی یا نیمه دایره که از بوی دود آنها اهالی در اذیت بودند و بخصوص گودال های متعدد که سبب ایجاد انواع و اقسام ناهنجاری های اجتماعی می شد، مسئولین را وادار به چاره اندیشی نمود. نظر کارشناسی شهرداری بر این قرار گرفت که این محل میتواند به یک بوستان عمومی تبدیل شود، اما قبل از هر کار برای مشروب سازی بوستان باید فکر اساسی می شد، از اینرو در دوره استانداری جعفری یک چاه نیمه عمیق در این محل حفاری شد که در مهر ماه ۱۳۳۷ ش. به بهره برداری رسید. برای آماده سازی بوستان یاد شده که از همان ابتدا پارک شهر نام گرفت کارهای زیادی باید انجام می گرفت. روزنامه خراسان در این رابطه توضیح مفصلی دارد که بخش هایی از آنرا ذکر می کنیم: «پارک شهر که از چندی قبل بدستور استاندار خراسان جعفری احداث آن آغاز گردیده همان محل کوره های آجرپزی عیدگاه می باشد. اختلاف سطح و پستی و بلندی این ناحیه بسیار زیاد و در بعضی قسمت ها متجاوز از ۲۰ متر بوده که با کوشش انجمن شهر و شهرداری کوره های آن ناحیه متروک گردید. از چند روز قبل یک دستگاه تراکتور بزرگ جنگی لشکر (احتمالاً بُردیزل) بنا به درخواست شهرداری برای

تسطیح این محل مشغول کار است و همچنین مقادیر زیادی کامیون برای خاک کشی آن کار می کنند» (روزنامه خراسان، سال دهم، شماره ۲۶۶۸ ، ۱۳۳۷/۷/۳، ص ۶).

تا اواسط سال ۱۳۳۸ قسمتی از پارک شهر تسطیح و نهالکاری گردید (روزنامه هیرمند، سال اول، شماره ۲۲، ۴/ ۱۳۳۸/۴، ص ۲). در سال ۱۳۴۳ طرح احداث پارک مذکور تصویب شد و باشگاه لاینز مشهد با همکاری سازمانهای دولتی بخصوص لشکر ۶ خراسان و همچنین خیرین، مسئولیت اجرای این طرح را بر عهده گرفتند (روزنامه آفتاب شرق، سال چهارم ، شماره مسلسل ۷۳۸۹، یومیه عصر شماره ۹۷، ۱۲/۵/۱۳۴۳، ص ۴). در همان سال شهرداری عملیات اجرایی پارک شهر را آغاز نمود و با اختصاص بودجه سه میلیون ریالی، منازل مسکونی ضلع غربی پارک را خریداری و پس از تخریب ضمیمه پارک نمود (روزنامه آفتاب شرق ، سال چهارم ، شماره مسلسل ۷۴۱۱، یومیه عصر شماره ۱۱۸، ۱/۶/۱۳۴۳، ص ۴). در سال ۱۳۴۴ در دوره شهرداری شهرستانی کارهای زیر بنایی پارک شهر نظیر جدول بندی ، چمنکاری و نهالکاری آن به پایان رسید و در دوره استانداری باتمانقلیچ افتتاح شد (روزنامه آزادی، سال سی و هشتم ، شماره ۳۷۶۷، ۵/۴/۱۳۴۴، ص ۲؛ روزنامه هیرمند، سال هشتم، شماره ۳، ۲۰/۸/۱۳۴۴، ص ۳). این پارک در منطقه باغ خونی مشهد احداث گردید و ۴۵۰۰۰ مترمربع مساحت داشت و دارای باغچه های متعدد ، آب نما ، کتابخانه و میدانی بازی بود و یکی از مهمترین گردشگاه های عمومی شهر مشهد به شمار می رفت (امیر نظامی، «ترافیک مشهد» ، پایان نامه کارشناسی، ص ۱۸). در جریان احداث بازار رضا در دوره استانداری ولیان قسمتی از آن تخریب و بازار رضا در بخشی از آن بنا گردید (ماهوان ، تاریخ مشهد الرضا ، ص ۴۵۲ ؛ متولی حقیقی ، تاریخ معاصر مشهد، ج ۲، ص ۴۵۳ ؛ رهنما ، شناسایی و وجه تسمیه محلات شهر مشهد ، ص ۷۸). پس از پیروزی انقلاب اسلامی نام این پارک به نام میرزا کوچک خان تغییر نام پیدا کرد. این پارک اکنون ۳۲۰۰۰ متر مربع مساحت دارد در حاشیه خیابان دانش شرقی و در نزدیکی بازار رضا (ع) و میدان ۱۷ شهریور واقع شده است و دارای امکانات تفریحی، ورزشی و فرهنگی از قبیل کتابخانه عمومی ، شهربازی و استخر است و به دلیل نزدیکی با حرم مطهر به پارکی زائر پذیر مبدل گشته و توسط شهرداری اداره می شود.

۴-۵- افتتاح ساختمان جدید ایستگاه راه آهن مشهد

ایستگاه اولیه راه آهن مشهد در شرق این ایستگاه بزرگ بعدی قرار داشت و حدود ده سال به مسافری خدمت رسانی کرد. در دوره استانداری رام در ۲۵ شهریور ۱۳۳۴ ش. طی مراسمی با حضور رام استاندار خراسان، دکتر شادمان نیابت تولیت، اقبال شهردار مشهد، فرماندهان نظامی، سناتورها و نمایندگان مجلس، نمایندگان سیاسی مقیم مشهد، روسای ادارات، مدیران جراید، و گروه کثیری از طبقات مختلف مردم کلنگ ساختمان ایستگاه راه آهن مشهد توسط انصاری وزیر راه به زمین زده شد (روزنامه آفتاب شرق، سال سی و یکم، شماره مسلسل ۴۷۴۴، ۶/۲۵/۱۳۳۴، ص ۱). در ۴ آبان ۱۳۴۵ ش. طی مراسمی با حضور، مهندس محمودیان رئیس ناحیه راه آهن خراسان، مهندس کیاری مهندس ساختمان ایستگاه راه آهن، قضات، اساتید دانشگاه، روسای ادارات، معاریف و روزنامه نگاران، ساختمان جدید ایستگاه راه آهن مشهد توسط باتمانقلیچ استاندار خراسان افتتاح گردید (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۰۱۴، ۵/۸/۱۳۴۵، ص ۳؛ جلالی، تقویم تاریخ خراسان از مشروطیت تا انقلاب اسلامی، ص ۲۰۹؛ احمد نیا، راضیه، «سهم راه آهن در توسعه حمل و نقل»، پایان نامه کارشناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، سال تحصیلی ۱۳۵۸، ص ۲۵؛ باقری، آرش، «حمل و نقل مسافر بین شهری (ترمینال، فرودگاه، راه آهن)» پایان نامه کارشناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، سال تحصیلی ۷۱-۱۳۷۰، ص ۱۸۲). نقشه ساختمان اصلی ایستگاه راه آهن مشهد بوسیله مهندسین فرانسوی و معمار ایرانی حیدرغیایی تهیه گردید (روزنامه آفتاب شرق، سال سی و چهارم، شماره مسلسل ۵۷۶۴، یومیه عصر شماره ۵، ۱۳۳۷/۱/۱۴، ص ۲؛ علیزاده، عبدالوهاب، بخاری سهل آباد، محدثه، معماری مشهد، خاتم تهران، چاپ اول، ۱۳۹۷، ص ۳۴۰).

ساختمان ایستگاه راه آهن مشهد از طرف اداره کل ساختمان وزارت راه و توسط شرکت پیمانکاری ماهساز در زمینی به مساحت یازده هزار متر مربع احداث گردید. ساختمان اصلی ایستگاه راه آهن در ۲ طبقه احداث گردید. مجموع مساحت زیربنا ساختمان ایستگاه راه آهن حدود بیست و پنج هزار متر مربع می باشد هزینه ساختمان مذکور دویست و نود و پنج میلیون ریال گردید. اعتبار ساختمان آن از طرف سازمان برنامه تامین گردید. دویست و هفتاد میلیون ریال هزینه ساختمان

اصلی شامل بنای اصلی سکوه‌های مسافربری ، سایبان بطول دویست و بیست و پنج متر و سه کیلو فاضل آب و بیست و پنج میلیون ریال هزینه تاسیسات حرارت مرکزی ودستگاه های روشنایی و مخابراتی و آسانسور گردید (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۰۱۴ ، ۱۳۴۵/۸/۹، ص ۳؛ روزنامه آفتاب شرق، سال سی و چهارم، شماره مسلسل ۵۷۴۶ ، ۱۳۳۷/۱/۱۴، ص ۲؛ مغانی، بهشت شرق، ص ۲۲۱ ؛ بی نا ، «ایستگاه راه آهن مشهد شاهکار معماری» ، مجله بورس ماهانه ، شماره ۴۰، آذر ۱۳۴۵، ص ۱۶).

این ایستگاه مدرن ترین ایستگاه راه آهن خاورمیانه بود که ۱۲ هزار متر سقف اصلی دارد که از بتن مسلح ساخته شده است. و دارای سالنی به وسعت ۳۵۰۰ مترمربع و مجهز به چندین انبار توشه و تمامی امکانات روز است ایستگاه راه آهن در شمال غربی شهر مشهد در اراضی مزارع شادکن و محرابخان (از موقوفات آستان قدس) و اراضی امین آباد و باقرآباد احداث گردید (روزنامه خراسان ، سال هیجدهم، شماره ۵۰۱۴ ، ۱۳۴۵/۸/۹، ص ۳؛ روزنامه خراسان، سال دوازدهم ، شماره ۳۲۹۴ ، ۱۳۳۹ /۸/۲۷، ص ۸؛ مومتن، تاریخ آستان قدس ، ص ۲۰).

این ساختمان اکنون در ضلع شمالی شهر و در فاصله ۲ کیلومتری از حرم مطهر امام رضا (ع) قرار دارد. ساختار مستطیلی پلان، نمای کلاسیک با ستون‌های منظم و سقف منحنی یادآور آثار برجسته دوران بعد از جنگ جهانی دوم در اروپا است. سازه یا المان ایستگاه نشانه به هم رسیدن و نزدیک کردن آدمیان از فواصل دور و نشانه دیدار است (علیزاده، عبدالوهاب، بخاری سهل آباد، محدثه، معماری مشهد، صص ۳۴۰-۳۴۲). این بنای عظیم یکی از شاهکارهای معماری و بزرگترین ایستگاه راه آهن کشور است که متناسب با موقعیت و اهمیت شهر مشهد احداث گردید (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۰۱۴ ، ۱۳۴۵/۸/۹، ص ۳؛ بی نا ، «ایستگاه راه آهن مشهد شاهکار معماری» ، ص ۱۶) . در غرب ایستگاه راه آهن نیز تعدادی واحد مسکونی توسط اداره راه آهن خراسان جهت کارکنان احداث گردید (احمد نیا، «سهم راه آهن در توسعه حمل و نقل» ، پایان نامه کارشناسی، ص ۲۸).

در دوره استانداری باتمانقیچ برای رفع مشکل کمبود مسکن ساختمانهای ارزان قیمت در نقاط مختلف شهر مشهد احداث و به اقشار مختلف مردم واگذار شد. همچنین در این دوره برخی از اراضی مشهد جهت ساخت منازل مسکونی به مردم واگذار گردید و بدین ترتیب محلات و کوی های جدید بوجود آمدند که نقش بسیار مهمی در گسترش و توسعه کالبدی شهر مشهد ایفاء نمودند.

۵-۱- ساختمانهای ارزان قیمت وکیل آباد (کوی کوهستان)

در اردیبهشت ۱۳۴۳ ش. طی مراسمی با حضور روسای ادارت، روزنامه نگاران و شخصیتها، کلنگ شروع عملیات ساختمانی خانه های سازمانی کارمندان دولت بوسیله امیر عزیزی استاندار خراسان در محل بلوار (جاده وکیل آباد) به زمین زده شد (روزنامه آفتاب شرق، سال چهارم، شماره مسلسل ۷۳۱۸، یومیه عصر شماره ۲۶، ۲/۸/۱۳۴۳، ص ۴). این خانه ها ی سازمانی شامل ۱۲۰ دستگاه خانه بود و در کنار جاده وکیل آباد قرار داشت (روزنامه آفتاب شرق، سال چهارم، شماره مسلسل ۷۴۵۳؛ ۳/۷/۱۳۴۳، ص ۴). در ۱۴ اسفند ۱۳۴۴ طی مراسمی خانه های سازمانی کارمندان دولت با حضور باتمانقیچ استاندار، مهندس خدابنده معاون فنی استانداری، روسای ادارات، معاریف شهر توسط دکتر نهاوندی وزیر آبادانی و مسکن افتتاح و مورد بهره برداری قرار گرفت. این خانه ها توسط سازمان مسکن ساخته شد و شامل ۱۰۰ دستگاه سه اطاقی، ۱۰ دستگاه چهار اطاقی، ۱۰ دستگاه پنج اطاقی بود. خانه های سه اطاقی ۹۵ متر، چهار اطاقی ۱۲۰ متر و پنج اطاقی ۱۹۰ متر مربع بود. میزان اجاره آنها برای سه اطاقی ماهانه ۱۱۰۰ ریال، چهار اطاقی ۱۷۰۰ ریال و پنج اطاقی ۲۴۰۰ ریال بود. پیمانکار این ساختمانها شرکت ساختمانی ماهساز بود (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و یکم، شماره مسلسل ۸۹۳۴، یومیه عصر شماره ۲۷۲، ۱۲/۱۵/۱۳۴۴، ص ۲) و در همان سال تحویل کارمندان دولت شد (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و یکم، شماره مسلسل ۸۹۹۹، یومیه عصر شماره ۲۵۶، ۹/۲۳/۱۳۴۵، ص ۲)؛ روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۰۵۰، ۱۳۴۵/۹/۲۴، ص ۲). این خانه های سازمانی در حاشیه راست آخر جاده وکیل آباد احداث گردید و نمونه بسیار خوب خانه دار شدن برای افرادی بود که مجبور بودند به خاطر اشتغال در مشهد زندگی کنند.

۵-۲- ساختمانهای ارزان قیمت چهارصد دستگاه (کوی فروغی بسطامی)

یکی از مهمترین برنامه‌های دولت در دوره استانداری باتمانقلیچ ایجاد واحدهای مسکونی ارزان قیمت جهت جلوگیری از حاشیه نشینی و اسکان مهاجران بود. بدین منظور در سال ۱۳۴۵ ش. عملیات ساختمانی ۱۵۰ دستگاه خانه ارزان قیمت در خیابان طبرسی آغاز گردید (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و دوم ، شماره مسلسل ۸۹۹۹ ، یومیه عصر شماره ۲۵۶ ، ۱۳۴۵ / ۹ / ۲۳ ، ص ۲ ؛ روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۰۵۰ ، ۱۳۴۵ / ۹ / ۲۴ ، ص ۲). این منازل مسکونی در سال ۱۳۴۶ ش. آماده تحویل گردید و طی مراسمی با حضور باتمانقلیچ استاندار خراسان توسط دکتر نهایندی وزیر آبادانی و مسکن افتتاح و مورد بهره برداری قرار گرفت (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم، شماره مسلسل ۹۰۹۴ ، یومیه عصر شماره ۱۹ ، ۱۳۴۶ / ۱ / ۲۹ ، ص ۲؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم، شماره مسلسل ۹۱۲۰ ، یومیه عصر شماره ۴۴ ، ۱۳۴۶ / ۲ / ۲۸ ، ص ۲؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم ، شماره مسلسل ، ۹۱۲۱ ، یومیه عصر شماره ۴۵ ، ۱۳۴۶ / ۲ / ۳۰ ، ص ۲؛ روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۱۷۱ ، ۱۳۴۶ / ۲ / ۳۰ ، ص ۲). در مرداد ماه سال ۱۳۴۶ ش. در زمان ریاست مهندس ارجمند ، مدیر عامل رئیس هیئت مدیره سازمان مسکن ، بدستور بنی اعتماد شهردار مشهد خانه های زاغه نشینان جنوب شهر (حیطه کاینی ها) تخریب شد و ساکنان آن به خانه های ارزان قیمت کوی فروغی بسطامی (چهارصد دستگاه) انتقال داده شدند (روزنامه خراسان، سال نوزدهم، شماره ۵۲۱۸ ، ۱۳۴۶ / ۴ / ۲۶ ، ص ۲ ؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم ، شماره مسلسل ۹۱۸۷ ، ۱۳۴۶ / ۵ / ۱۸ ، ص ۲ ؛ روزنامه هیرمند، سال یازدهم ، شماره ۵۶ ، ۱۳۴۸ / ۳ / ۲۹ ، ص ۱).

در آذر ماه سال ۱۳۴۶ ش. عملیات ساختمانی یکصد خانه ارزان قیمت دیگر در کوی فروغی بسطامی آغاز گردید (روزنامه خراسان، سال نوزدهم، شماره ۵۳۳۷ ، ۱۳۴۶ / ۹ / ۲۱ ، ص ۲). این واحدهای مسکونی در سال ۱۳۴۸ ش. آماده و تحویل شهرداری مشهد شد و حاشیه نشینان مشهد را در آنجا سکنی گزیدند (روزنامه خراسان، سال بیستم، شماره ۵۷۵۵ ، ۱۳۴۸ / ۳ / ۱ ، ص ۲). این منطقه مسکونی بنام فروغی بسطامی نامگذاری گردید و دارای امکانات نظیر مسجد، حمام عمومی و فضای سبز است (روزنامه آفتاب شرق، سال چهل و سوم ، شماره مسلسل ، ۹۱۲۱ ، یومیه عصر شماره ۴۵ ، ۱۳۴۶ / ۲ / ۳۰ ، ص ۲ ؛ روزنامه خراسان، سال بیستم، شماره ۵۷۵۵ ، ۱۳۴۸ / ۳ / ۱ ، ص ۲). زمین های

این مجموعه متعلق به آستان قدس بود این واحد های مسکونی توسط شرکت (ساخت و سازآبادی مسکن تهران) و تحت نظر دفتر فنی استان احداث گردید. در این مجموعه تعدادی واحد مسکونی ۸۴ و ۴۲ متری بنا شد. با احداث این مجموعه حاشیه نشینان سر راه کاشانی، پل فردوس و پنج راه پایین خیابان در این محل ساکن شدند. و چون اکثر ساکنان حیطة قایینی ها از درج مهاجرت کرده بودند. لذا درحی ها در چهارصد دستگاه اکثر جمعیت را به خود اختصاص دادند. پس از تحویل این واحد های مسکونی دولت هزینه ساخت این مجموعه را به صورت اقساط طی چند سال دریافت نمود (نجف زاده، گروه های مهاجر به مشهد از صفویه تا کنون، صص ۳۷۶-۳۷۸).

۵-۳- ساختمانهای ارزان قیمت پائین خیابان (کوی ژاندارمری)

در سال ۱۳۴۳ ش. تعداد ۱۵۰ دستگاه منزل مسکونی حیاط دار در جاده کشتارگاه واقع در (بلوارشهید رستمی)، به مقیاس ۱۲۰ مترمربع ساخته شد که ۸۰ متر زیر بنا و چهل متر هم حیاط داشت در ابتدا قرار بود که به کارمندان دون پایه و رفتگران شهرداری داده شود (روزنامه خراسان، سال شانزدهم، شماره ۴۶۱۵ ، ۱۳۴۴/۳/۳۰، ص ۲؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهارم، شماره مسلسل ۷۴۵۳ ؛ ۱۳۴۳/۷/۱۹، ص ۴). اما چون در سال ۱۳۴۵ آماده بهره برداری شد (روزنامه خراسان ، سال هیجدهم، شماره ۵۰۵۰ ، ۱۳۴۵/۹/۲۴، ص ۲ ؛ روزنامه آفتاب شرق، سال چهارم و یکم، شماره مسلسل ۸۹۹۹، یومیه عصر شماره ۲۵۶، ۱۳۴۵/۹/۲۳، ص ۲). از آنجا که باتمان قلیچ یک وقتی خود فرمانده ژاندارمری بود به همکاران سابق خود در ژاندارمری خدمت کرده و این ۱۵۰ دستگاه منزل را به درجه داران ژاندارمری واگذار کرد. این خدمت شایسته ای بود که برای پاسداران فیزیکی ایران در منطقه خراسان و مشهد انجام شد. و البته خود سبب رونق اراضی آن منطقه مشهد گردید. تاسیسات آب و برق آنهم خیلی زود به انجام رسید (حافظ نظامی، «بررسی محلات شهرمشهد»، پایان نامه کارشناسی، ص ۶۵). و مامورین ژاندارمری که پس از سالها زندگی در کوه و کمر و جاهای دور افتاده اکنون طعم زندگی در مشهد می چشیدند.

۵-۴-کوی رضائیه

کوی رضائیه در شمال شرق شهر مشهد بین جاده سرخس، ریل راه آهن و خیابان کمربندی قرار دارد. در حدود سال ۱۳۳۰ش. اولین گروه چادر نشین از زابل کوچ کرده و در کنار جاده سرخس ساکن شدند. در سال ۱۳۳۵ دولت قطعه زمینی در همین منطقه به آنها واگذار کرد. این گروه در همان سال شروع به احداث منازل مسکونی نمودند. سپس در حدود سال ۱۳۴۰ دولت به گروه دوم مهاجرین زابلی زمینی در کنار مخازن نفت واگذار نمود. در دوره استانداری باتمانقلیچ، وی زمینهایی به سومین گروه مهاجران (ترکمانان) و نیز افراد مختلف واگذار نمود. بدین ترتیب آنها کوی رضائیه را تأسیس کردند. این کوی بتدریج و در سه مرحله احداث گردید. نقشه کوی مزبور شطرنجی و خیابانهای آن عمود بر هم است. منازل مسکونی این کوی ۱۰۰ متری و اکثراً ۲ تا ۳ اطاقی بود. اغلب ساکنین این کوی زابلی و دارای مشاغل کارگری بودند. علاوه بر زابلی ها عده‌ای نیز از سایر محلات مشهد از قبیل محله قیر میر، پایین خیابان، و شیخ طوسی نیز به این محله مهاجرت نمودند و در آنجا ساکن شدند. این کوی فقیر نشین بود و در کنار خط راه آهن بنا گردید (حافظ نظامی، «بررسی محلات شهر مشهد»، پایان نامه کارشناسی، ۵۴-۱۳۵۵، صص ۶۷-۶۹).

۵-۵- کوی جلالیه

یکی از اتفاقات مهم در دهه چهل که در راستای کمک به محرومین و خانه دار شدن آنها رخ داد واگذاری خانه‌های ارزان قیمت یا مجانی و البته با شرط عدم فروش یا واگذاری به غیر تا یک مدت معین بود. راه دیگر واگذاری زمین به شرط ساخت تا حداکثر یک سال یا دوسال بود و البته نظارت دقیق مبنی بر اینکه واگذاری با شرط مندرج انجام شده است. در زمان باتمانقلیچ حدود ۵۰۰ هکتار از اراضی گودسلوک جاده سرخس به صورت فوق واگذار شد. مسئول حسن اجرای پروژه یکی از شهروندان پائین خیابان بنام سید مهدی رئیس الساداتی بود که مورد وثوق دولت و شهرداری و آستان قدس و هم مردم محلی بود. بدرستی او از ارادتمندان مهندس شهرستانی بود که پروژه را آنطور که مورد نظر مسئولین بود پیش برد. او همه کارهای زیر بنائی این پروژه از قبیل لوله کشی آب و اتصال شبکه برق را با ارتباط بسیار خوبی که با مسئولین داشت به پایان برد.

در زمان نیابت تولیت مهران، آستان قدس اراضی گردسلوک واقع در جاده سرخس را در قطعات ۲۵۰ متری با نرخ اجاره ۲۴۰۰ ریال به افراد بی بضاعت واگذار و سند آنها را به نام این اشخاص

صادر نمود. این اراضی در آن زمان خارج از شهر قرار داشت و فاقد امتیازات آب و برق و راه آسفالت بود (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سندشماره: ۷۹۱۷۲/۷۹، تاریخ ۱۳۴۴/۹/۱). این منطقه در مصلی پایین خیابان قرار داشت و دارای سی هزار نفر جمعیت بود. برخی از ساکنین این منطقه با پرداخت اجاره یک ساله به آستان قدس شروع به ساخت و ساز نمودند. تعدادی از آنان نیز در قبال دریافت سرقفلی، زمین خود را به دیگران واگذار کردند (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره: ۷۹۱۷۲/۷۷، شماره نامه ۱۲۳۵۹، تاریخ ۱۳۴۴/۹/۱۷؛ مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره: ۸۱۲۵۳/۱۴، شماره نامه ۸۲۴، تاریخ ۱۳۵۰/۱۰/۴؛ مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره: ۸۱۲۵۳/۲، مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره: ۸۱۲۵۳/۶، شماره نامه ۸۲۷، تاریخ ۱۳۵۰/۱۱/۱۰). اغلب ساکنین این کوی که افراد بی بضاعتی بودند قادر به پرداخت اجاره زمینهای مذکور جهت ساخت و ساز منازل مسکونی نبودند از اینرو در زمان تولیت باتمانقلیچ طی شکایتی مدعی شدند که آستان قدس اراضی مذکور را با قیمت بالا به آنها واگذار نموده و درخواست کردند در قیمت اجاره زمینهای مورد نظر تجدید نظر به عمل آید (مرکز اسناد آستان قدس رضوی: سندشماره: ۷۹۱۷۲/۷۹، تاریخ ۱۳۴۴/۹/۱).

این کوی دارای پستی و بلندی های زیادی بود این امر کار رفت و آمد ساکنین و وسایل نقلیه را با مشکل روبرو کرده بود، بدین منظور شهرداری در سال ۱۳۴۵ اقدام به خاکریزی و تسطیح منطقه مذکور نمود (روزنامه خراسان، سال هیجدهم، شماره ۵۱۳۷، ۱۳۴۶/۱/۲۰، ص ۸). در سال ۱۳۴۷ شرکت برق بمنظور برق رسانی و نصب ترانسفورماتور برق در کوی جلالیه از آستان قدس درخواست واگذاری زمین مورد نیاز را نمود در همان سال زمین مورد نظر توسط آستان قدس واگذار گردید و شرکت برق اقدام به برق رسانی به کوی مذکور را نمود (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره: ۸۱۳۰۵/۸، شماره نامه ۶۱۵۸، تاریخ ۱۳۴۷/۳/۲۳؛ مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره: ۸۱۳۰۵/۳، شماره نامه ۲۵۴۷۰، تاریخ ۱۳۴۷/۷/۲۱).

سید مهدی رئیس الساداتی رئیس انجمن محلی کوی جلالیه بود او حدود ده سال این مسئولیت را بر عهده داشت وی از پیرنیا استاندار و نایب التولیه آستان قدس درخواست نمود زمینی را جهت احداث دبستان در کوی مذکور اختصاص دهد. در دوره استانداری پیرنیا دبستانی در کوی جلالیه

خیابان سفلی (سرخس) افتتاح گردید (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره : ۸۱۲۵۳/۲۲ ، شماره نامه ۷۷۱، تاریخ ۱۳۴۹/۱۲/۲۹؛ مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره : ۸۱۲۵۳/۴ ، شماره نامه ۳۴۶۹۰، تاریخ ۱۳۵۰/۶/۱۸؛ مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره : ۸۱۲۵۳/۱۴ ، شماره نامه ۸۲۴، تاریخ ۱۳۵۰/۱۰/۴؛ مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره : ۸۱۲۵۳/۲۰ ، تاریخ ۱۳۵۰/۱۲/۱۳)

۵-۶- کوی آتش نشانی

منطقه سمزقند در شمال شهر مشهد و در امتداد خیابان خواجه ربیع قرار داشت. کوی آتش نشانی یکی از محلات منطقه سمزقند بود. در سال ۱۳۴۵ در دروه استانداری باتمانقلیچ آستان قدس بخشی از اراضی سمزقند بعد از بیمارستان روانی حجازی را جهت احداث منازل مسکونی به کارمندان آتش نشانی واگذار نمود. با احداث منازل مسکونی در این محله کوی آتش نشانی تاسیس شد (مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره : ۷۹۱۷۲/۳۰۰، شماره نامه ۱۸۲۱، تاریخ ۱۳۴۵/۴/۱۲). در سالهای بعد با توسعه و گسترش ساخت و سازها این محله به کوی طلاب متصل شد و یکی از محلات پرجمعیت مشهد گردید. ساکنین این محله اکثرا مغازه داران و کارگران بودند. نقشه این محله شطرنجی و میلانها عمود بر هم بود (حافظ نظامی، «بررسی محلات شهر مشهد»، پایان نامه کارشناسی، ص ۳۹).

۵-۶- محله سعدآباد

محله سعدآباد یکی از محلاتی بود که در دهه چهل جزو مناطق شهری شد. در سال ۱۳۱۱ ش. میرزا طاهر طاهری متولی مسجد گوهرشاد محله سعد آباد را در غرب مشهد احداث نمود. نقشه های محله مذکور توسط مهندس کیان تهیه گردید (حافظ نظامی، «بررسی محلات شهر مشهد»، پایان نامه کارشناسی، ص ۳۱؛ ریاضی، راهنمای مشهد، صص ۴۰-۴۱). طاهری اراضی موقوفه مسجد گوهرشاد را تقسیم نمود و بصورت اجاره جهت احداث ساختمان به اشخاص مختلف واگذار کرد بدین ترتیب محله ای بزرگ تاسیس شد. خیابانهای این محله بنام بزرگان و شعرا نامگذاری گردید خیابانهای شاهرخ و آبکوه خیابانهای اصلی این محله بودند. خیابانهای شمالی و جنوبی این محله عبارت بودند از خیابانهای سنایی، مولوی، طاهری، منوچهری، و شاهرخ. خیابانهای شرقی و غربی

نیز شامل خیابانهای کاشف، کفاش، آریامهر، عطار، گوهرشاد، ابوسعید، سعدآباد، مسعود و اسرار بود (ریاضی، راهنمای مشهد، صص ۴۰-۴۱؛ شریعتی، راهنمای خراسان، ص ۵۳).

خیابانهای آریا مهر، آبکوه و سعدآباد خیاباهای قدیمی این محله بودند که قبل از سال ۱۳۴۵ ش. احداث گردیدند بقیه خیابانها پس از این سال تاسیس شدند. این محله بین خیابانهای سنایی، نادری، دانشگاه، کوی دکتر، سناباد تا منطقه آبکوه (بلوار رضا شاه = شهید صدوقی) قرار داشت. محله سعدآباد پس از سال ۱۳۴۵ گسترش یافت و جزو مناطق شهری شد و باعث گسترش شهر و توسعه کالبدی شهر مشهد گردید. نقشه خیابانهای این محله بصورت شطرنجی و عمود برهم و مانند محله احمد آباد یک محله مرفه نشین بود (حافظ نظامی، «بررسی محلات شهرمشهد»، پایان نامه کارشناسی، صص ۳۱-۳۵). اولین ورزشگاه مشهد (سعدآباد) در این منطقه احداث گردید که مجهز به سالن کشتی، دو زمین چمن فوتبال، استخر شنا و پیست دومیدانی بود (شریعتی، راهنمای خراسان، صص ۵۲-۵۳؛ مغانی، بهشت شرق، ص ۱۸۴). محله سعدآباد امروزه محل فروش لوازم خانگی، مواد غذایی و لوازم برقی است. سعدآباد اکنون از شمال به بلوار قرنی، از جنوب به خیابان سناباد، از شرق به خیابان دانشگاه و از غرب به بلوار کلاهدوز منتهی می گردد.

۵-۷- محله محمد رضا شاه (خیابان شهید بهشتی)

از آنجا که بار ترافیکی خیابان کوهسنگی در دهه چهل به تدریج زیاد شد، مسئولین شهرداری و راهنمایی و رانندگی به فکر ایجاد یک خیابان به موازات خیابان کوهسنگی شدند. این خیابان که از خیابان انقلاب سفید (بهار) و از کنار فروشگاه ارتش منشعب می شود حاشیه شرقی به طول دو کیلو متر دیوار پادگان لشکر ۷۷ مشهد و ادامه آن خیابان سرباز می باشد و انتهای آن پایانه مسافربری اتوبوسرانی قرار گرفته. برای احداث این محله ابتدا خیابانهای شطرنجی کشیده شد و سپس قطعات ۲۰۰ تا ۳۰۰ متری واگذار گردید که بعداً به قطعات کوچکتری تقسیم شد. غرب این محله سرتاسر از شمال تا جنوب خیابان کوهسنگی قرار دارد. بیشتر ساکنان محله محمد رضا شاه (شهید بهشتی) ارتشیان و مهاجران شهرهای جنوبی خراسان هستند و از نظر سطح زندگی طبقه متوسط می باشند (حافظ نظامی، «بررسی محلات شهرمشهد»، پایان نامه کارشناسی، صص ۳۷-۳۸).

نتیجه گیری:

شهر مشهد در دوره استانداری باتمانقلیچ گسترش یافت. در این دوره مراکز درمانی نظیر بیمارستان امدادی ، زایشگاه ۲۵ شهریور، بهداری راه آهن، در مشهد تاسیس شدند. این مراکز درمانی علاوه بر خدمات درمانی ، سبب جمعیت پذیری و رونق و آبادانی مناطق همجوار گردید و نقش بسیار مهمی در گسترش شهر مشهد ایفاء نمودند. یکی دیگر از اقدامات صورت گرفته در این دوره تاسیس دانشگاه داندانپزشکی در مشهد بود این دانشکده ابتدا در خیابان کوهسنگی تاسیس شد و نقش بسیار مهمی در رونق و آبادانی این منطقه داشت. پس از مدتی این دانشکده به محل پردیس دانشگاه در بلوار وکیل آباد انتقال یافت و باعث رونق و آبادانی مناطق همجوار گردید. همچنین در این دوره آستان قدس برخی از اراضی خود را جهت احداث منازل مسکونی واگذار نمود. کوی جلالیه در پایین خیابان وکوی آتش نشانی در محله سمزقند در زمره این مناطق بودند که بتدریج مسکونی و باعث گسترش شهر و توسعه آن گردید. همچنین در این دوره دولت جهت رفع کمبود مشکل مسکن اقشار کم برخوردار جامعه و کارمندان دولت طرح ساخت منازل مسکونی ارزان قیمت را مد نظر قرار داد. کوی کوهستان واقع در بلوار وکیل آباد به کارمندان دولت ، کوی فروغی بسطامی واقع در خیابان طبرسی به اقشار کم برخوردار جامعه ، کوی ژاندارمری واقع در بلوار شهید رستمی در پایین خیابان به کارمندان ژاندارمری واگذار گردید. بدین ترتیب مناطق مسکونی جدید بوجود آمدند که نقش بسیار مهمی در توسعه شهر داشتند. محله سعدآباد یکی از محلاتی بود که در دوره اول پهلوی در قسمت غرب مشهد احداث گردیده بود. در دهه چهل این محله گسترش پیدا کرد و جزو مناطق شهری شد و نقش مهمی در توسعه شهر داشت. یکی دیگر از محلاتی که در این دوره احداث گردید محله محمد رضا (شهید بهشتی) بود. این محله در کنار خیابان کوهسنگی بوجود آمد و بتدریج مسکونی شد و باعث آبادانی وجعیت پذیری توسعه شهر گردید.

منابع و مآخذ:

کتابها

- ۱- میرنیا ، علی ، وقایع خاور ایران در دروه پهلوی ، مشهد، اردشیر، ج ۲، ۱۳۷۴
- ۲- عاقلی ، باقر، شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، تهران ، نشر گفتار، ج ۱ ، ۱۳۸۰

- ۳- احتشام کاویانیان، محمد، شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس، مشهد، آستان قدس، ۱۳۵۵.
 - ۴- جلالی، غلامرضا، تقویم تاریخ خراسان از مشروطیت تا انقلاب اسلامی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۷
 - ۵- شاهین فر، محمد، خاطرات پزشکی در مشهد، تهران، نشر سنبله، ۱۳۸۲
 - ۶- دانشگاه علوم پزشکی مشهد از آغاز تا امروز (۱۳۲۸-۱۳۷۸)، مشهد، دانشگاه علوم پزشکی مشهد، ۱۳۷۸
 - ۷- برادران قاسمی، مهدیه، تاریخچه شهرداری مشهد، مشهد، سخن گستر و اداره کل روابط عمومی و بین الملل شهرداری مشهد، ۱۳۹۰
 - ۸- ماهوان، احمد، تاریخ مشدالرضا، مشهد: ماهوان، چاپ اول، ۱۳۸۳
 - ۹- متولی حقیقی، یوسف، تاریخ معاصر مشهد مشهد، شورای اسلامی شهر مشهد، ج ۲، ۱۳۹۲
 - ۱۰- ریاضی، غلامرضا، راهنمای مشهد، زوار، مشهد، ۱۳۳۴
 - ۱۱- شریعتی، علی، راهنمای خراسان، انتشارات الفبا، تهران، ج ۲، ۱۳۶۳
 - ۱۲- رهنما، محمد رحیم، شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن بافت قدیمی شهر مشهد، مشهد، سخن گستر، ۱۳۹۳
 - ۱۳- علیزاده، عبدالوهاب، بخاری سهل آباد، محدثه، معماری مشهد، خاتم تهران، چاپ اول، ۱۳۹۷.
 - ۱۴- نجف زاده، علی، گروه های مهاجر به مشهد از صفویه تا کنون، مشهد، مرکز پژوهشهای شورای اسلامی، ۱۳۹۲
 - ۱۵- موتمن، علی، تاریخ آستان قدس، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۵۵
 - ۱۶- مغانی، حسین، بهشت شرق، مشهد، زوار، ۱۳۴۱
- مقالات
- ۱- آستان قدس « نامه آستان قدس »، شماره ۲-۳، بهمن ماه ۱۳۴۴،
 - ۲- بی نا، «ایستگاه راه آهن مشهد شاهکار معماری»، مجله بورس ماهانه، شماره ۴۰، آذر ۱۳۴۵.
 - ۳- غروی، توفیق؛ هوشیار، حسن؛ ضیافتی، کاوه (۱۳۹۸). " بررسی گسترش کالبدی شهر بوکان و اثرات آن بر پیرامون". نخبگان علوم و مهندسی، دوره چهارم، ش ۳ (مرداد): ۱۹-۱.

پایان نامه ها

۱- کیوانفر ، محمد رضا ، بیمارستانهای مشهد ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد ،

سال تحصیلی ۵۱-۱۳۵۰

۲- امیر نظامی ، ایرج ، ترافیک مشهد ، پایان نامه کارشناسی ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی ،

دانشگاه مشهد ، سال تحصیلی ۵۱-۱۳۵۰

۳- احمد نیا ، راضیه ، «سهم راه آهن مشهد در توسعه حمل و نقل» ، پایان نامه کارشناسی ،

دانشکده ادبیات و علوم انسانی ، دانشگاه مشهد ، سال تحصیلی ۵۸-۱۳۵۷.

۴- باقری ، آرش ، «حمل و نقل مسافر بین شهری (ترمینال ، فرودگاه ، راه آهن)» پایان نامه

کارشناسی ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد ، سال تحصیلی ۷۱-۱۳۷۰.

۵- حافظ نظامی ، ابوالقاسم ، بررسی محلات شهر مشهد ، پایان نامه کارشناسی ، دانشگاه فردوسی

مشهد ، سال تحصیلی ۵۴-۱۳۵۵

اسناد

مرکز اسناد آستان قدس رضوی ، اسناد شماره : ۵۰۰۰/۱۰ ، ۶۲۵۱۵/۴ ، ۶۲۵۱۵/۵ ، ۶۲۵۱۵/۶ ،

۷۸۰۰/۲۶ ، ۷۸۰۰/۲۷ ، ۷۸۰۰/۳۱ ، ۷۹۱۷۲/۷۷ ، ۷۹۱۷۲/۷۹ ، ۷۹۱۷۲/۳۰ ، ۸۱۹۰۳/۷ ، ۲

۸۱۲۵۳/۴ ، ۸۱۲۵۳/۶ ، ۸۱۲۵۳/۱۴ ، ۸۱۲۵۳/۲۰ ، ۸۱۲۵۳/۲۲ ، ۸۱۳۰۵/۳ ، ۸

، ۸۱۳۰۵

روزنامه ها

۱- روزنامه آفتاب شرق ، شماره های ۴۷۴۴ ، ۵۷۶۴ ، ۷۳۱۸ ، ۷۳۸۹ ، ۷۴۱۱ ، ۷۴۵۳ ، ۸۷۶۰ ،

۸۷۸۸ ، ۸۹۰۰ ، ۸۹۲۸ ، ۸۹۳۴ ، ۸۹۹۹ ، ۹۰۳۸ ، ۹۰۶۷ ، ۹۰۷۸ ، ۹۰۸۹ ، ۹۰۹۴ ، ۹۱۲۰ ، ۹۱۲۱

، ۹۱۸۲ ، ۹۱۸۳ ، ۹۱۸۷ ، ۹۹۳۹ ،

۲- روزنامه خراسان ، شماره های ۲۶۶۸ ، ۳۲۹۴ ، ۴۶۱۵ ، ۴۷۲۳ ، ۴۳۸۴ ، ۴۷۱۹ ، ۴۸۰۹ ،

۴۹۱۷ ، ۵۰۵۰ ، ۵۰۱۴ ، ۵۰۲۶ ، ۵۰۹۱ ، ۵۱۳۷ ، ۵۱۴۱ ، ۵۱۷۱ ، ۵۲۱۸ ، ۵۳۰۴ ، ۵۳۳۷ ، ۵۷۵۵

۳- روزنامه آزادی ، شماره های ۳۷۶۷ ، ۳۷۹۸ ، ۳۸۲۵ ، ۳۸۴۸ ،

۴- روزنامه هیرمند ، شماره های ۳ ، ۲۲ ، ۵۶ ،